

Djurens gruppliv utvecklar moraliskt beteende. Recension Good Natured av Frans de Waal. SvD 1996

I inledningen till *Apornas Planet* visas en flock *Homo sapiens*, som i sin kulturella nöd efter den stora smällen antages ha återgått till något slags ursprungsstadium. Flocken påminner mest om en dåligt koordinerad buffelhjord. Denna bild av vårt ursprung är dock föga mer missvisande än andra myter som tagits på betydligt större allvar - den ädle och självständiga vilden som en dag beslutar sig för att skriva ett socialt kontrakt med likasinnade, eller John Rawls' fria, rationella och opartiska individ som gör överenskommelser med andra om vilka rättvisepprinciper som bör råda.

Att människan under sin utvecklingshistoria varken levt på hovdjursliknande sätt eller som en helt autonom varelse borde stå klart för de flesta med någon biologisk insikt. Människan ingår i gruppen primater som kännetecknas av arter med en högt utvecklad och komplicerad socialitet, vilket inte minst gäller våra närmaste släktingar, två arter av schimpanser. Den närmast till hands liggande förklaringen till gemensamma egenskaper hos dem och oss är att de gått i arv från ett gemensamt ursprung. På samma sätt är den närmast till hands liggande förklaringen till att digivning finns hos alla däggdjursarter att beteendet har gått i arv från den för alla däggdjur gemensamma moderarten, inte att det uppstått separat i olika däggdjurslinjer. Dessa förklaringar följer helt enkelt principen om parsimoni, att inte söka krångligare förklaringar än nöden kräver (Occams rakkniv).

Detta vetenskapliga synsätt rimmar dock illa med människans sedan lång tid tillbaka dokumenterade önskan och anspråk på att vara en unik varelse, helst skapelsens krona. Det kan därför kännas beklämmande för många att biologer mer och mer lägger tonvikten på allt det som vi har gemensamt med andra arter och att de många gånger slår fast att den biologiska grundplåten, kärnan till vårt beteende, inte är unik alls, och att det som är unikt mer är en påbyggnad av mycket gamla strukturer än någonting helt nytt. Det är denna kontinuitet mellan oss och andra primater som står i fokus i Frans de Waal's nyutkomna bok *Good Natured* (Harvard University Press, 1996). De Waal är en av världens ledande primatforskare och har tidigare författat bl a *Chimpanzee Politics: Power and Sex among Apes* (1982).

Alltsedan Darwin rubbade cirkelarna har det uppstått nya svårigheter att förstå mänsklig moral. Hur kan någonting som synbarligen har till syfte att tjäna andras intresse existera mot bakgrund av evolutionen som kan läsas i termer av tänder och klor? En lösning på problemet framlades av Thomas Henry Huxley, även kallad Darwin's bulldog. I *Evolution and Ethics* (1894) beskriver han naturen som hård, ond och egoistisk och moralen kommer in som ett helt nytt mänskligt påfund för att bekämpa naturkrafterna - en trädgårdsmästare som bekämpar ogräs. Huxley kan väl knappast ses som religiös mot bakgrund av de många dispyterna med kyrkan, men det viktiga är att moralen sågs som skild ifrån naturen. Denna tradition upprätthålls av flera moderna biologer, om än med en något annorlunda vinkling. George C. Williams, en av den moderna evolutionsbiologins, neo-darwinismens, viktigaste tänkare, beskriver naturen som oändligt ond och egoistisk, och i ljuset av moderna forskningsrön t o m värre än vad Huxley tänkte sig, men också som oändligt dum. Eftersom evolutionsprocessen inte äger något förutseende är den så dum att den inte kunde förutse att en varelse med intelligens en dag skulle utveckla något så oadaptivt (läs oegennyttigt) som moralsystem. I samma anda talar Richard Dawkins när han menar att vi nu har kommit till ett stadium där vi kan lura våra själviska gener genom att lära oss att vara altruistiska, oegennyttiga.

En motsatt idétradition kan man spåra tillbaka till Petr Kropotkin, den ryske prinsen, naturalisten och tillika anarkisten, som i sin *Mutual Aid* (1902) såg goda krafter verka i naturen - genom att

hålla ihop och samarbeta klarar organismer av besvärliga yttre förhållanden. Moderna evolutionsbiologer såsom Robert Trivers och Richard Alexander ser förmågan till det vi kallar moral som en biologisk anpassning (moralsystem finns hos alla människogrupper) vars funktion det är att underlätta samarbete och reglera intressekonflikter inom den sociala gruppen, och det är till denna tradition som de Waal sluter sig. Här är både ömsesidighet/samarbete och hårdför konkurrens produkter av det naturliga urvalet. Upplevelser av tacksamhet, empati, skuld och indignation, allt ifrån rent känslomässiga till mer kognitivt baserade fenomen, ingår i den uppsättning av psykologiska mekanismer som utgör moralens förutsättning och grund. Moralen är alltså inte någonting som står utanför naturen utan verkar på så sätt att den bekämpar vissa biologiska företeelser med hjälp av andra likaledes biologiskt baserade egenskaper. Både gott och ont är av naturen givna om man så vill.

Väl införstådd med att djur inte har moralsystem i mänsklig bemärkelse, d v s mer eller mindre explicita överenskommelser om hur man bör handla och vad som är rätt och fel, är frågan som de Waal behandlar i Good Natured vilka av de komponenter i det vi kallar moral som man kan se hos andra djur, framför allt primater. Det finns en rad problem med denna frågeställning. Frågor om moral och etik är intimt förknippade med inre processer såsom motivation och intention, t ex vid en rättsprocess kommer det vara av avgörande betydelse för straffpåföljden ifall den åtalade av misstag råkade komma emot krukans som föll ned och dödade offret eller om han tog upp krukans och slängde den i offrets huvud. Människor kan beskriva sina intentioner med ord, och vi kan tänka oss in i och förstå andras inre processer med hjälp av språket. Men hur ska vi veta vad djur känner och tänker. Det enda vi kan göra är att rekonstruera deras inre processer från våra observationer av deras beteende. Men uttalade intentioner och motiv kan förvrängas, och i fallet med krukans kommer det avgörande ställningstagandet till den åtalade vara en konsekvens av ifall någon utomstående har bevittnat händelseförloppet och ifall offret var den åtalades vän eller fiende, med honom besläktad eller obesläktad. Frågan kommer med andra ord att avgöras, inte på grundval av den åtalades utsagor utan av yttre förhållanden och andras observationer. Skillnaden mellan vårt sätt att dra slutsatser om djurs och andra människors inre processer är kanske i själva verket inte så stor.

Ett med det ovanstående förknippat problem som gäller etologin i stort är vilka termer man ska använda när man beskriver djurs beteende, och de Waal ondgör sig över svårigheterna att få acceptans för ord med positiv värdebelastning såsom vänskap, kärlek, försoning, ord som implicerar skönhet i odjuret. Å andra sidan har andra fått minst lika mycket kritik för att de använder ord som stöld och våldtäkt i djuriska sammanhang. I stort bottenar problemet i att det mänskliga språket beskriver mänskliga företeelser och relationer, och här ingår mänskliga intentioner och motiv ofta i ordens konnotation. Genom att använda dessa ord på djur anser många att dessa automatisk tillskrivs mänskliga intentioner och motiv, att man gör sig skyldig till s k antropomorfism. Men vad finns det för alternativ när språket är begränsat? Den lösning som man använder inom etologin är att helt enkelt försöka definiera ord i termer av observerbart beteende. Således definieras försoning i termer av att antalet vänskapliga handlingar (kramar, pussar, hålla handen och andra artspecifika beteenden) ökar inom en kort tid efter en konflikt jämfört med en kontrollsituation. Detta kriterium gäller även vid etologiska studier av mänsklig försoning, och i det praktiska livet torde, när det kommer till kritan, observerbara försoningsbeteenden betyda mer för oss än t ex utsagor om intentioner.

För mig som evolutionsbiolog är det givet att moral och moralliknande beteenden är en följd av att organismer lever i grupp samt att de har utvecklat en viss komplexitet i sin socialitet. Det är därför i första hand viktigt att förstå varför djur lever i grupp överhuvudtaget, och här spelar yttre ekologiska faktorer en viktig roll, såsom födas fördelning, förekomst av rovdjur samt konkurrens

från andra individer av samma art. Gruppliv kan alltså öka förmågan att hitta föda eller lägga ned byte, öka skyddet mot rovdjur samt göra att man klarar sig bättre i kurrensen inom arten. För primater som grupp torde rovdjurstrycket vara av primär vikt, och man har hos vissa arter sett att grupperna blir större på ställen där det finns mycket rovdjur. En av anledningarna till att det lönar sig att vara många är att chansen att upptäcka rovdjuret på ett tidigt stadium ökar varpå gruppen varnas och kan sätta sig i säkerhet. I människans fall har säkert alla de ovanstående faktorerna varit av betydelse och den troliga anledningen till att människogrunder blivit så stora är att de klarat sig bättre i konkurrensen med andra människogrunder.

Det är viktigt att man har klart för sig att gruppen är ett sätt för individen att klara sig bättre och att därför gruppen kan betraktas som en resurs för en viss given individ. Generellt kan alltså sägas att det finns ett intresse från individens sida att andra individer klarar sig och att gruppen hålles intakt. Samtidigt uppstår det konkurrensförhållanden mellan gruppmedlemmarna om resurser, status, partners osv och individernas intressen är bara delvis överlappande. Det är i den här dynamiska skärningspunkten mellan intressegemenskap och intressemotsättningar som moral och moralliknande beteenden har sin funktion.

Större primatgrupper består av mindre individgrupper som har en större intressegemenskap sinsemellan, där den allra viktigaste sammanhållande faktorn är släktskap. De mest påtagliga och intensiva sympatirelaterade beteendena, såsom tröst, beskydd och sorg (exempelvis apati) när någon dör, finner man mellan närbesläktade individer såsom mor-barn, syskon, mormor-barnbarn osv. En intressant fråga är ifall primater kan förstå att sympati finns hos andra individer och det finns beteenden som tyder på på detta. Exempelvis gorillan som låtsas fastna med armen i burens galler, varpå djurskötaren skyndar in för att ta loss honom bara för att hamna i en järnhård omfamning. En sympatifälla.

Det är svårt att tänka sig en existerande moral utan reciprocitet. Skulle vi kunna ha några upplevelser av skyldigheter och förväntningar eller begrepp om rättvisa utan en djupt förankrad förmåga att handla ömsesidigt? I de flesta undersökta primatsamhällen förekommer reciprocitet i någon form, och det vanligaste utbytet gäller putsning. De Waal menar dock att samarbete vid jakt och delning av byte har inneburit en stor skjuts framåt i primaternas kognitiva utveckling på reciprocitetsplanet, och han anser att man finner den största förmågan hos schimpanser och kapucinator. Individer av båda arterna begriper omedelbart vad det är frågan om (utan föregående inläring) och ger sig in i en byteshandel ifall man pekar på en glömd skruvmejsel i inhägnaden samtidigt som man håller upp en bit godis. Båda dessa arter ägnar sig stundtals åt jakt, och frågan är hur viktig jakten är för hur utvecklade reciprociteten blir. Att mänsklig moral är ”steeped in animal blood” må vara sant, men utbyte mellan individer kan gälla mycket annat och behöver inte alltid ske i samma myntslag (dvärgschimpanser t ex utbyter föda mot sex, både inom och mellan könen), i vilket fall reciprociteten är mycket svårare att mäta. Inom detta forskningsområde finns mycket att göra.

Reciprocitet som företeelse bygger på individuell igenkänning och att man återgäldar till individer som delar med sig men inte till andra, och hos t ex schimpanser finns en utbredd ovilja att dela med sig av föda till snälljåpar. Det finns även observationer av vad man skulle kunna kalla moralistisk aggression, t ex i form av vredesutbrott, när hjälp uteblir från någon som man tidigare hjälpt och haft en allians med. Detta kan vara ett tecken på indignation, dvs på en perception av orättvisa.

En reciprok relation innebär att de ingående individerna har ett värde för varandra och att relationen är värd att bevara. Men få relationer är konfliktfria och frågan är hur man ska gå vidare efter en konflikt och bevara förhållandet intakt. En utbredd metod hos primater är försoning som man nu

har belägg för hos ett tjugotal arter. Ett experiment på krabbnäskaker visar just på sambandet mellan värdet av ett förhållande och benägenheten att försonas. Värdet av ett förhållande manipulerades på så vis att två individer var tvungna att samarbeta för att få popcorn ur en automat och försoningsgraden efter bråk ökade med trehundra procent framför popcornautomaten jämfört med en kontrollsituation. Detta kan man kalla strategisk försoning.

Inom en större grupp finns ett generellt intresse av att mildra konflikter samt hålla dem nere i antal och det finns många observationer på vad de Waal kallar community concern bland primater. Att en hane går in och förhindrar en konflikt mellan två honor hör till vanligheterna bl a hos trubbnäsapor, och att honor, som i allmänhet är subdominanta (p g a sin mindre storlek) går in och förhindrar eller medlar i en konflikt mellan hanar förekommer hos schimpanser. Detta kan ske genom att flera honor slår sig ihop och mer eller mindre buar ut ("woaow" skall) hanar som muckar gräl med varandra, eller att en hona genom lock och pock får två surande hanar att flytta närmare och börja putsa henne, varpå hon drar sig undan och hanarna helt plötsligt finner sig putsades varandra. Men hanar kan också fungera som opartiska medlare mellan andra individer, och det finns exempel på att hanar har lyckats stiga i dominans, understödda av honor, p g a sin förmåga att medla i konflikter. Honornas intresse av att hanarna håller sams är förståelig mot bakgrund av att hanarnas konflikter så ofta går ut över dem eller deras ungar.

Djur är inga moralfilosofer, men hur många människor är det? Kanske är människor mycket mindre eftertänksamma i sitt handlande än vad vi vill vidkännas, men att vi är biologiskt rationella behöver inte innebära att vi fullt ut begriper vad vi håller på med. Trots att Good Natured lägger stor vikt vid djurs kognitiva förmågor så står den emotionella grunden i centrum - kognition arbetar med, men ersätter inte, äldre emotionella strukturer. Hur som helst uppträdde moralkänslor före moralprinciper, och det är svårt att tänka sig en mänsklig moral utan sympati-relaterade egenskaper, utan naturliga normer som reciprocitet och utan konfliktlösningsbeteenden. Alla dessa företeelser finns hos andra arter. Biologin som vetenskap kännetecknas av en gemensam kärnteori, evolutionsteorin, och kan många gånger förklara det som moralfilosofer debatterat i sekler. De Waal anser att vi nu har kommit till en punkt där vetenskapen kan vrida moralen ur händerna på filosoferna och att evolutionen måste ingå i förklaringen av moral. Moralen är lika mycket en del av vad vi är som de tendenser den håller i schack.

Birgitta Tullberg,
docent och forskare vid avdelningen för evolutionär ekologi, Zoologiska institutionen, Stockholms universitet.